

«М.А. Гендельманның 110 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 19» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары = Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 19», посвященной 110 - летию М.А. Гендельмана» - 2023.- Т.І, Ч.ІІІ.- Б. 116-122.

ӘОЖ 330.342.2

ҚАЗАҚСТАН МОНОҚАЛАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

*Рахатұлы Еркебұлан, магистрант
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

*Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., доцент Калиаскарова З.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қаласы*

Аннотация

Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы моноқалалардың жағдайына арналған. Моноқалалар санатына енгізілген әкімшілік-аумақтық құрылымдардағы елді мекендердің жағдайы зерттелді. Моно-салалық жіктеудің негізгі сипаттамалары, яғни дамыған өндірістік кәсіпорындары бар моноқалалар, дамыған өңдеу өнеркәсібі бар моноқалалар және ғылыми-өнеркәсіптік моноқалалар моноқалаларға топтастырылған. Моноқалалардағы ағымдағы жағдай және өңірлердің ағымдағы жағдайы талданады. Моноқалаларда жылумен жабдықтау, сумен жабдықтау, электр желілері және тұрғын үй құрылысын қоса алғанда, инженерлік және коммуналдық секторлардың тозу көрсеткіштері зерделенді. Өңірлік дамудың 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаттары мен міндеттері қаралды. Әрбір макроөңір үшін инвестициялық басымдықтарды айқындау, елдің аумақтық дамуын жақсарту және инженерлік инфрақұрылымды, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты дамыту міндеттері шеңберінде моноқалаларда инженерлік желілерді дамытудың 2019 жылға арналған қол жеткізуге болатын көрсеткіштері бағаланды. Республиканың ірі өнеркәсіптік орталықтарында шоғырланған моноқалалардың проблемалары анықталды және оларды шешу жолдары ұсынылды. АҚШ, Швеция, Германия және т. б. сияқты елдердің тәжірибесі моноқалалардың мәселелерін шешуде ескеріледі. Отандық моноқалалардың проблемаларын реттеу жөніндегі мемлекеттік саясатқа баса назар аударылады.

Кілт сөздер: моноқала, экономика, өңір, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, әлеуметтік инфрақұрылым, өнеркәсіп, өндіріс.

Кіріспе:

Бүгінгі таңда отандық экономикадағы бірқатар күрделі мәселелерді шешу қажет болып отыр. Осындай мәселелердің бірі «Моноқалаларды

дамыту перспективаларын анықтау және бар проблемаларды шешу мүмкіндіктерін қарастыру» болып табылады. 2020 жылға дейінгі өңірлік дамудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес моноқалалар-бұл өнеркәсіптік өндірістің және еңбекке қабілетті халықтың негізгі бөлігі шоғырланған қалалар (20% - дан астам немесе одан да көп). қала құраушы, бір бейінді және шикізатқа (моноөнеркәсіпке) бағдарланған және қала ішінде болып жатқан экономикалық және әлеуметтік процестерді анықтайтын кәсіпорындарға немесе кәсіпорындарға (онша көп емес) шоғырланған [1].

Моноқалалар келесі критерийлердің бірі бойынша жіктеледі және халқы 10 000 нан 200 000 ға дейін:

* қаланың өндірістік секторында қала құраушы кәсіпорындардың өнімі қаланың өнеркәсіптік өндірісінің жалпы көлемінің 20 % - дан астамын құрайды, яғни.;

* жұмыспен қамтылған халықтың 20% - дан астамы қала құраушы кәсіпорындарда жұмыс істейді.

Моноқалалар мәселесі соңғы жылдардан бастап ресми түрде жұртшылықтың назарын аударды және елді мекендердің мәртебесін ұлттық деңгейде қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде. Қазақстандық моноқалалардың проблемасы бір өнімді өндіруге маманданған өндірістік объектілердің жанында Шағын қалаларды ұйымдастыру туралы шешімнің нақты нәтижесі болып табылады. Қалаларды ұйымдастырудың бұл әдісі экономикалық ортаға тәуелділіктің жоғары екенін тағы бір рет көрсетеді. Тәуелділік деңгейінің жоғарылауы мыналарға әкеледі және өндіріс көлемінің қысқаруы, жұмысшылардың толық немесе ішінара жұмыстан босатылуы, аймақтағы жұмыссыздықтың өсуі. Көптеген елдердегі моноқалалардың тәжірибесі бүкіл қаланың тоқырауға ұшырауы мүмкін екенін дәлелдейді. Моноқалалардағы жағдай мемлекеттің, жергілікті атқарушы биліктің, халық пен кәсіпкерлердің шешілмеген мәселелерін көрсетеді. Мұндай жағдайларды шешу әлдеқайда қиын. Моноқалаларға ғана тән сипаттамалар [2]:

- нарықтың тар сегментіне қызмет ететін немесе бір салаға жататын бір типтегі немесе бірнеше кәсіпорындар;

қалалық бюджеттің кіріс бөлігі бір немесе бірнеше ірі кәсіпорындарға тікелей байланысты;

қаланың ішкі қажеттіліктеріне қызмет көрсететін кәсіпорындардан басқа, технологиялық тізбекпен өзара байланысты бірыңғай нарыққа қызмет көрсетуге бағытталған кәсіпорындар;

- көптеген моноқалалар ірі қалалардан алыс орналасқан. Бұл инфрақұрылымға (автомобильдерге немесе теміржолдарға) тәуелділікті арттырады.

Моноқалалардың өнеркәсіптік құрылымдарының экономикалық негіздерін талдай отырып, қалалардың салалық мамандануын жүйелеуге болады (1-кесте).

Моноқалалардың салалық сипаттамалары

Дамыған өндірістік кәсіпорындары	көмір	өндіру-Абай,	Саран,
----------------------------------	-------	--------------	--------

бар моноқалалар	Шахтинск, Екібастұз; Мұнай және газ өндіру — Ақсай, Құлсары, Жаңаөзен; металл кендерін өндіру-Арқалық, Балқаш, Зырян, Қаражал, Кентау, Лисаков, Риддер, Рудный, Текелі, Хромтау; шикізаттың басқа түрлерін өндіру-Жаңатас, Қаратау, Жітіқара
Дамыған өңдеу өнеркәсібі бар моноқалалар	химия өнеркәсібі-Серебрянск; машина жасау, металлургия өнеркәсібі (алтын), уран өндіру-Степногорск; металлургия өнеркәсібі-Ақсу, Жезқазған, Сәтбаев, Теміртау
Ғылыми-өнеркәсіптік моноқалалар	Курчатов

Негізгі бөлім:

Қазақстанның 27 моноқаласының 19-ы елді мекендер тобына кіреді және осы аудандардағы кәсіпорындар жұмысын жалғастыруда. Мысалы, Жаңаөзен қаласындағы Өзен мұнай кен орнында мұнай өндіру алдағы 20 жылда, Жезқазған мен Сәтбаевта түсті металдар кенін өндіру алдағы 10-12 жылда күтіледі [3]. Яғни, қала құраушы мұнай өндіру объектілерінің жұмысы тоқтап қалғанда, бұл қалаларда бірқатар әлеуметтік және экономикалық проблемалар туындайтыны түсінікті. Қазақстанның өнеркәсіптік әлеуетінің басым бөлігі моноқалаларда шоғырланған. Егер инфрақұрылымның даму деңгейін, халықтың әлеуметтік мәртебесін талдау арқылы моноқалалардың ағымдағы жай-күйін талдайтын болсақ, онда моноқалалар темір жол бойындағы қалалар (20 елді мекен) және теміржолдан алыс немесе теміржол тұйығында орналасқан қалалар (7 қала) ретінде жіктеледі. Еліміздің моноқалаларының ішінде 7 қала халықаралық маңызы бар автомобиль жолдарының бойында, 14 — і республикалық маңызы бар автомобиль жолдарының бойында және 7 - і жергілікті маңызы бар автомобиль жолдарының бойында орналасқан. Шағын қалалардың жан басына шаққандағы орташа ақшалай табысы орташа республикалық деңгейдің небәрі 65% - ы құрайды, ал көптеген моноқалалардың жан басына шаққандағы табысы орташа республикалық деңгейден аспайды. Мысалы, Арқалық, Кентау, Балқаш, Саран қалаларындағы жан басына шаққандағы орташа табыс облыс бойынша орташа деңгейдің 80-85% құрайды. Моноқалалардағы жалдамалы қызметкерлер кәсіпорындар мен ұйымдардың қызметкерлері болып табылады, олардың табысы жалпы табыстың 50-60% құрайды, табыстың 20-30% - ы зейнетақыларға, стипендияларға, түрлі жәрдемақыларға, ал табыстың 10-15% - ы қосалқы шаруашылыққа тиесілі. Көптеген шағын және моноқалаларда бірқатар проблемалар туындады, негізінен бұрынғы қала құраушы кәсіпорындардың немесе басым саланың жағдайына байланысты. Моноқалалардағы инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымның жағдайы қанағаттанарлықсыз. Моноқалалардың

тұрғындары өмірлік маңызды инфрақұрылымдық желілердің сапалы қызметтерін пайдалану мүмкіндігінен айырылды. Әлеуметтік қызметтерге сұранысты қанағаттандыру осы елді мекендерде қоныстану көрсеткіштерін арттыруға мүмкіндік береді. Сумен жабдықтау, кәріз, жылыту және электрмен жабдықтау жүйелерінің жоғары тозуы айтарлықтай қаржылық инвестицияларды қажет етеді. Моноқалалардың жартысында (11 елді мекен) электр және жылу желілерінің тозуы 70% құрайды (2-кесте). Моноқалалардағы тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық көрсеткіштері.

Моноқалалардағы тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық көрсеткіштері (%).

Жылу желілерінің деградациясы	Ақсай (95), Текелі (80), Зырян (80), Серебрянск (78), Курчатов (68)
Сумен жабдықтау желілерінің деградациясы	Жанатас (95), Зыряновск (82), Серебрянск (75), Курчатов (74), Қаратау (60), Кентау (60)
Тұрғын үй жағдайының нашарлауы	Арқалық (84,7), Абай (36,7), Жаңаөзен (10,9), Қаратау (8,4), Жаңатас (7,1)
Электр желілерінің деградациясы	Ақсай (94), Риддер (82), Житикара (81,3), Зыряновск (82)

Ескерту. Әдеби дереккөз негізінде құрастырылған [1]

Кәріз, жылыту, сумен жабдықтау және электрмен жабдықтау желілерінің деградациясы жоғары болып қала береді, оларды жаңарту және ауыстыру жұмыстары айтарлықтай қаржылық инвестицияларды қажет етеді. Моноқалалардың жартысында (14 елді мекен) электр желілерінің тозуы 70% - ға жетті. Статистикалық деректерді талдай отырып, Ақсай (94%), Риддер (82 %) және Жітіқара (81,3%) электр желілерінің тозуының жоғары дәрежесі байқалады. Ақсай (95 %), Текелі (80 %), Зырян (80 %), Серебрянск (78 %), Курчатов (68%) жылу желілерінің тозуы, Жаңатас (95%), Зырян (82%), Серебрянск (75%), Курчатов (74 %) су құбырының тозуы, Қаратау (60 %) және Кентау (60 %) сыни деңгейде. Сонымен қатар, монопрофильді тұрғын үй қорындағы тозығы жеткен үйлердің үлесі жоғары болып қалуда. Тұрғын үй қорының жалпы ауданындағы ескі үйлердің үлесі Арқалық (84,7 %), Абай (36,7 %), Жаңаөзен (10,9 %), Қаратау (8,4 %) және Жаңатаста (7,1%) жоғары. Қала экономикасының бір секторға мамандануы елді мекендерді дамытуға қатысты проблемаларды тудырады. Бір сектордағы мамандандыру экономикалық тұрғыдан сыртқы ортаға тәуелділікті және сыртқы ортадағы кез келген өзгерістердің салдарына төзімділіктің төмен деңгейін тудырады. Бұл тәуелсіздік жылдарында және экономикалық дағдарыстардың кейінгі жылдарында айқын болғанын, қала құраушы кәсіпорындардың өніміне сұраныс пен бағаның төмендеуі және сыртқы экономикалық жағдайдың өзгеруі нәтижесінде моноқалалардағы экономикалық құлдырау ұзақ уақыт бойы сақталуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Моноқалалардағы өнеркәсіптік құлдырау нәтижесінде жұмыссыздыққа, жергілікті халықтың әл-ауқатының төмендеуіне, қала халқының көші-қонына байланысты бірқатар әлеуметтік

проблемалар туындады. Халық санының азаюы Арқалық (33,5 %), Қаражал (19,5 %), Абай (19,3 %), Жаңатас (18,2 %) және Серебрянск (16,3%) қалаларында байқалды. Қаратау 15%. Жоғарыда келтірілген талдау моноқалалар үшін оңтайлы шешімдер мемлекеттік және жергілікті деңгейде қабылдануы тиіс екенін көрсетеді. Моноқалалардағы коммуналдық желілерді толық немесе ішінара қайта құру қажет. Жергілікті жерлерде Моноқалаларды дамытудың өңірлік жоспарлары әзірленіп, іске асырылуда. Мысалы, ғылыми-өнеркәсіптік орталықтың моноқаласы ретінде танылған Курчатовтың 2015-2017 жылдарға арналған даму жоспарына инфрақұрылымды жаңғыртуға 9459,3 млн теңге, оның ішінде 2015 жылға 2534,9 млн теңге, 3281,1 млн теңге инвестицияланатын болады. 2016 жылға теңге және 2017 жылға 3643,3 млн. теңге [4]. Күрделі жөндеу және құрылыс халықтың әл-ауқатын, яғни тіршілікті қамтамасыз ететін инфрақұрылымдарды қамтамасыз ету үшін сумен жабдықтауға, жылытуға, кәрізге арналған; көшелерді жарықтандыру және абаттандыру, қоқыстарды шығару, қалдықтардың тіркелмеген үйінділерін жою, иесіз объектілерді жою, балалар ойын алаңдарын орнату бойынша жөндеу жұмыстары жүргізіледі; сондай-ақ жылумен жабдықтау жүйелері, әлеуметтік объектілер, сумен жабдықтау, кәріз жүйелері, өңіршілік жолдар бойынша жұмыстар жүргізілетін болады. Шағын және моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуына кедергі келтіретін басты проблемалардың бірі өндірістік инфрақұрылымның сапасы болып табылады. Тас жолға дейінгі қашықтық пен жолдардың сапасы өте маңызды. Арқалық пен Жезқазғанның көлік тұйығын дамыту олардың ірі базар мен ірі қалалардан алыс болуына байланысты қиын. Олардың облыс орталықтарымен байланысы автомобиль жолдарына тікелей байланысты. Өңірлік дамудың 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасына сәйкес мақсат өңірлердің қолайлы аумақтық ұйымын құру, экономикалық өсу орталықтарында халық пен капиталдың шоғырлануын ынталандыру арқылы өңірлердің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін дамыту үшін жағдайлар жасау болып табылады. Осы мақсаттарға жету үшін келесі көрсеткіштер анықталды:

- 1) Өңірлердегі халық саны;
  - 2) Жан басына шаққандағы негізгі капиталға салынған инвестициялардың мөлшері;
  - 3) Жылыту, электрмен жабдықтау және газбен жабдықтауды қоса алғанда, жаңғыртылған / салынған желілердің үлесі;
  - 4) Орталықтандырылған жүйелерге қол жетімділікті кеңейту. Бағдарламада көрсетілген мақсаттарға қол жеткізу үшін мынадай мақсаттарға қол жеткізу қажет
  - 5) Еліміздің аумақтық дамуын жақсарту;
- инженерлік инфрақұрылым мен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты жаңғырту. Осы міндеттер шеңберінде дамудың мынадай бағыттары айқындалды.

ҚР инвестициялар және даму вице-министрі Қайырбек Өскенбаев Жылу желілерін жаңғырту бойынша 17 жыл ішінде кезең-кезеңмен тәсіл ұсынылғанын, 2023 жылдан 2030 жылға дейін 70% - дан астам тозуы бар

жылу желілерін ауыстыру ұсынылып, бұл 1,6 мың км құрайтынын атап өткен еді [6].

Министрдің айтуынша, 2030 жылдан 2040 жылға дейін тозуы 50-ден 70% - ға дейінгі жылу желілерін ауыстыру жоспарлануда, бұл 3,7 мың км құрайды.

Моноқалалар (3-кесте).

Кесте 3.

2023 жылға қарай үшінші деңгейдегі қалаларды (шағын және Моноқалаларды) дамыту

Көрсеткіш	2021	2022	2023
Жаңартылған желілердің ұзындығы (км), соның ішінде:	110,4	68	68
1) жылумен жабдықтау	114	68,8	68,8
2) қуат көзі	279,4	475,3	475,3
3) газ беру	6	6	6
4) сумен жабдықтау	190,3	182,2	239,0
5) дренаж	27,5	10,6	159,0

Ескерту. Әдеби дереккөз негізінде құрастырылған [2].

2017-2019 жылдары моноқалалардағы жаңартылатын желілердің ұзындығы 246,4 км құрайды. жаңартылатын жылумен жабдықтау желілерінің ұзындығы 251,6 км, электрмен жабдықтау желілері - 1230 км, газбен жабдықтау желілері - 18 км, сумен жабдықтау желілері - 611,5 км және су бұру желілері - 197,1 км болады деп жоспарлануда. қызметтерге. Тиісінше, елді мекендердегі өмір сүру жағдайлары жақсартылатын болады. Моноқалалардағы проблемаларды шешу кезінде ұқсас қалаларды дамытудың шетелдік тәжірибесін ескеру қажет. Шағын қалалардағы жағдайдың сипаты мен ерекшеліктерін ескере отырып, Америка Құрама Штаттарының, Швецияның және жалпы Еуропалық Одақтың Қазақстандағы тәжірибесін бейімдеу мен қолдануға назар аудару қажет. Көмір және Тоқыма өнеркәсібінің қысқаруы нәтижесінде Америка Құрама Штаттарындағы Big Stone Gap қаласы елеулі әлеуметтік-экономикалық қиындықтарға тап болды. Қаланы экономикалық қайта құру және оның демалыс орындарына жақын орналасуы нәтижесінде аймақтағы жұмыссыздық деңгейі тұрақтанып, қала халқы өсті. Шойын өндірісінің қысқаруына және Швецияның Кируна қаласында Жұмыспен қамтудың қысқаруына байланысты елді мекен банкротқа ұшырады. Қала экономикасын дамыту үшін мемлекет аэроғарыш пен туризм индустриясына инвестиция салды. Мемлекеттік бюджет есебінен моноқалалардың жинақталған проблемаларын жақсарту мен шешудің көптеген мысалдары бар. Ұлыбританияның Глазго қаласында әлемдік деңгейдегі мәдени іс-шараларды ұйымдастыруға және өткізуге мүмкіндік беретін театрлар мен дәстүрлі сарайлар салынды. Ал Корбиде еркін аймақ құрылды. Мемлекет 10 жыл бойы бизнесті реттеуге шектеулі қатысуды

жүзеге асырды және мүлік салығы мен табыс салығынан босатылды. Германияның Рур аймағында бір индустриалды tonws жақсарту бағдарламалары жүзеге асырылды. Өңірлерде федералды бюджет есебінен жоғары оқу орындарын дамытудың мемлекеттік бағдарламасы қабылданды.

Қорытынды:

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мемлекет те, қала құраушы кәсіпорын да үйлестірілген іс-қимыл жағдайында моноқаладағы проблемаларды шешуде табысқа қол жеткізуге болады. Қазақстан Республикасында "үшінші деңгейдегі" қалаларды, яғни шағын және Моноқалаларды дамытудың негізгі басымдықтары ретінде: шағын және орта бизнесті дамыту және шағын және моноқалаларда кәсіпкерлікті дамыту және экономикалық әртараптандыру бағдарламалары шеңберінде шағын және моноқалалардың инфрақұрылымын дамыту. Өңірлік дамудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес шағын және моноқалаларды дамытуға бөлінетін қаражат көлемі 7,2 млрд. теңгені құрайды. Бірақ 2018-2020 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы заң жобасына сәйкес "үшінші деңгейдегі" қалаларды қаржыландыру деңгейі 5 есеге артады, яғни. 2019 жылға қарай 55,4 млрд теңге өседі. Осылайша, инфрақұрылымды дамыту есебінен өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуын капиталдандыруды, халық санын тұрақтандыруды және экономикалық өсуді ынталандыру бойынша шаралар қабылдануда [5]. 2018 жылға қарай инженерлік инфрақұрылымды дамыту 10% - ға, ал деградация деңгейі 15% - ға төмендейді. Қаржыландырудың көп бөлігі бөлінген тоғыз моноқала анықталды. Бірінші болып Қарағанды облысының Шахан ауылындағы қазандықтар мен жылу желілерін 1,3 млрд теңгеге қайта жаңарту, Пришахтинск кентіндегі жылу желілерін қайта жаңартуға 1,2 млрд теңге бөлінді. Екінші орынды Шығыс Қазақстан облысы - 1,5 млрд теңге, үшінші орынды Жамбыл облысы — 1 млрд теңге алады. Мемлекеттік деңгейде моноқалаларда туындайтын проблемаларды шешуге бөлінетін қаражат көлемі елді мекендерді абаттандыруды, өмірлік инфрақұрылымды жақсартуды, жергілікті халықтың сапалы тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге қолжетімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мемлекеттік деңгейде моноқалаларда туындайтын проблемаларды шешуге және шағын бизнес пен Моноқалаларды басқа кәсіпкерлік субъектілерімен қолдауды үйлестіруге бағытталған нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру жөнінде шаралар қабылданатын болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Т. В. Ускова, А. Н. Нестеров, Л. Г. Иогман, Н. Ю. Литвинова, С. Н. Ткачук. Моногород: управление развитием [Текст] / Вологда 2012. Книга по экономике.
- 2 Программа развития моногородов на 2012-2020 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 мая 2012 года № 683

- [Электронный ресурс]. - Порядок доступности
<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000683>.
- 3 Моногород на развилке [Электронный ресурс]. - Режим доступа:
<http://expertonline.kz/a14662/>.
  - 4 Развитие города Курчатов Восточно-Казахстанской области на 2015-2017 годы Комплексный план [Электронный ресурс]. - Порядок доступа: <http://kz1.fatwords.org/safia/shiis-azastan-oblisi-kurchatov-alasin-damitudi-2015-2017-jilda/main.html>.
  - 5 С 2018 Года в моногороде в Казахстане Будут расти быстрее [Электронный ресурс]. - Режим доступа :
<https://www.zakon.kz/4867033-s-2018-goda-monogoroda-v-kazahstane.html>.
  - 6 <https://ru.sputnik.kz/20221220/pochti-polovinu-teplovykh-setey-nado-zamenit--glava-minindustrii----30457073.html>